

Љубомир Кораћевић

ПУТОВАЊЕ КОЈЕ НЕ ПОСТОЈИ

О путовању на које су своје јунаке водили Андрић и Црњански

Када главни јунак Андрићеве приповетке „Јелена, жена које нема”, чује од неког младића за столом, при вину, изјаву: *волим да пућујем* („Јелена, жена које нема”, стр. 363)*, (и одмах затим је потврди, у себи, речима: *а ко не воли* (363), тако започевши унутрашњи монолог, да ли он мисли и говори, у том свом унутрашњем монологу, о истом путовању о којем говори младић? Ако на свету *Не постоје чећири сиране светиа, неџо само једна, а таа нема имена* (374), куда онда путује јунак Андрићеве приповетке? Куда га носи пут *Од самоџ почећка* (356) *До дана данашњеџ* (371)? Јелена, жена које нема и која не постоји, жена која је за главног јунака *оличавала у себи снаџу и лејоћу светиа*, јавља се, готово *увек на пућовању, увек чудно и неочекивано* (368). *Зачио*, каже главни јунак, *волим да пућујем сам, и зачио пућујем чећио* (364). Питање је, дакле, куда? Да ли скоро потпуно одсуство топонима у овој приповеци ишта значи? Је ли то још један од облика Андрићевог ћутања у приповедању, или је, можда, реч о нечему другом?

О чему?

* Сви наводи из приповетке „Јелена, жена које нема” дати су према: Иво Андрић, *Жена на камену*, Нолит, Београд, 1962. У даљем тексту, поред навода биће назначен само број странице.

Не говори ли Андрићев главни јунак, можда, о путовању по „грозном изнутра-споља” простору „неформулисаних речи, неокончаних интенција бивства”, где „биће унутар себе, полако прежива своје ништавило”¹? Не говори ли он, можда, о путовању које не постоји, и које подразумева одсуство духа, па и свести, из тела које је присутно. Јер, када Јелене већ више нема, када престане да се приказује, главни јунак очекује да му се она јави писмом, не знамо одакле, питајући се *да ли је то уопште могуће речима казати*, јер управо *реч је*, пре тога, *била довољна*, да та жена *несјане као привиђење* (377), авет. Када Јеленино писмо, ипак, стигне главном јунаку у руке, он то писмо које није *никад примио*, чита *као нејасан шум из даљине*, и при том му смета *говор ових око мене* (379), како каже. „И одједном, након једне реченице, након једне странице... читалац ће изгубити тле под ногама: простор фикције, имагинарни свет настао у тексту почеће да се шири, да прелази сам текст”², главни јунак више неће бити присутан тамо где се телом налази, већ ће отићи ван текста ове приче, тамо где се налази и лик идеалне жене који текст није у могућности да обухвати. *Везе су добре и возом и бродом* (380), пише жена која *не зна шта је јеро ни харџија, ни људска мисао ни људска реч* (379), у писму кога нема. Где планира, питамо још једном, да путује Андрићев јунак?

Ако, дакле, текстуални простор Андрићеве приповетке јесте само једно „страшно споља-изнутра”³, и ако већ видимо да главни јунак приповетке „Јелена, жена које нема” путује по њему, можемо ли да претпоставимо да се на тим, телом непомичним путовањима, налази и оно што је филмски редитељ Владимир Погачић „код Андрићевих ликова назвао феноменом непокретности”⁴. Јер, главни јунак приповетке „Јелена, жена које нема” заиста путује и то не само имагинарним путевима. Он одлази на стварна путовања како би подстакао одсуство духа и свести из сопственог тела. Док говори о песми „Простор са сенкама” Андрија Мишоа, Гастон Башлар поставља питање: „Где се настанити у тој драми интимне геометрије”⁵? Исто питање поставиће себи и Андрићев јунак: *Куда ће ме одвести ово привиђење, драже од свега и објасније од сваке објасности стварног живота* (363)? То, дакле, није питање које подразумева простор на какав смо навикли, то је питање „интимне геометрије”, „страшног изнутра-споља” простора. Јелена се јавља, на том простору, *искључиво у времену од краја априла па до почетка новем-*

¹ Гастон Башлар, *Поетика простора*, Култура, Београд, 1990, стр. 271.

² Жан-Пјер Муре, „Текст и његова фикција код Борхеса Варке и огледала”, у: *Књижевна критика*, 1987/3, (30–41), стр. 31.

³ Гастон Башлар, нав. дело, стр. 272.

⁴ Динко Туцаковић, „Мистерија речи и тајна слике”, у: *Повеља*, Краљево, 2/2003 (171–175), стр. 172.

⁵ Гастон Башлар, нав. дело, стр. 272.

бра (357), јер, *лејџо је годииње доба кад је човек највише подложен про-извољној иґри живаца и кад се погрешина мисао најлакше насели у нас...* (378). Она, јер је привиђење, увек *почиње да се губи и бледи...* *Невидљива жена почиње да се ујикива у моју сенку* (357). То је јесен, време када она постаје сенка, и као таква, и даље остаје присутна у свести главног јунака. У међувремену, главни јунак Андрићеве приповетке проговориће о нечему што се зове: *празно подручје појивуне слободе...* *Ту се добро живи. Ништа није ни како је било ни како ће бити, нешто онако како би могло бити и како, неким чудом јесте* (368). Само ту, и само тада, Андрићев јунак је срећан, јер, како сам каже: *не бих могао рећи где сам* (364). *Зар онда није свеједно*, пита се он даље, *гледајући на далеку иначку на обзорју или у лице жени која настаје према мном* (365)? Сада видимо где, како и зашто путује Андрићев главни јунак приповетке „Јелена, жена које нема”. *Празно подручје појивуне слободе* је циљ путовања. То подручје никада не може бити географски одређено, осим, као *далека иначка на обзорју*, јер, оно је имагинарни простор, простор духа и простор свести, где, естетском активношћу, у бахтиновском смислу речи, аутор књижевног дела, кроз свест свога јунака обликује лик идеалне жене. То је, у овом случају, „Јелена, жена које нема”. Та естетска активност, потврда је да путовање које не постоји, заправо постоји, и да је реално за путника колико и право путовање. Оно је у подручју сећања, потпуно легитимно искуство.

Међутим, „ако постоји нека гранична површина између таквог унутра и таквог споља, та је површина болна са обе стране”⁶. Главни јунак Андрићеве приповетке никада није волео *прејерану осећајности ни шта полујасна, сумњива стања духа у којима нас уобразиља ипак лако одводи на своје погрешне и јалове јуијеве* (360). Путовање које не постоји остаје, дакле, *јалово и погрешно*, јер је *нејасно и сумњиво*, иако у подручју сећања постоји као стварно. Свест о непостојању путовања са Јеленом у јунаковом додиру са стварношћу, заправо је својеврстан сусрет са ништавилем, које би се могло означити као „гранична површина између таквог изнутра и таквог споља”. *Све ме је варало. Све сам више губио поверење у своје око и свој корак* (370). У моменту рађања идеје смрти у свести главног јунака Андрићеве приповетке, лик идеалне жене јавиће се последњи пут, остављајући иза себе само наду у могућност поновног виђења: *Било је ипак лејџо да се никако нисам могао ојивити помисли да се ја ипо прашијам са свим што се зове лејџо и богајививо светија... Збогом светлостии!* (372) ... *угледао сам је, као никад, у свој њеној величини и лејџи...* *Од пог дана више се није јавила, никада* (374).

Јунак *Друге књиџе Сеоба* Милоша Црњанског, Павле Исакович, је, исто тако *мрмљао о поме, Бурђу, који је међушим био ипак далеко* (*Се-*

⁶ Гастон Башлар, нав. дело, стр. 271.

обе III, стр. 196)*. (Без обзира на то што је овде реч о унутрашњем дијалогу, а не монологу као у Андрићевој приповеци, важно је то што се Павле обраћа некоме ко је присутан у одсуству, што, са друге стране значи да је он, Павле Исакович, одсутан у присуству, као и Андрићев јунак док чита писмо које не постоји: *Мучимо сја, сви се мучимо, дебели. А жинз наша је крајика. Узела ми је једнаго љеџа, срећу сву. То, дебели, ѿо, бар ѿо, да заборавим, дошав у Русију* (197). У ових неколико кратких реченица изговорених у себи, Исакович изражава основни мотив, који поред бројних додатних мотива покреће јунака *Друге књиџе Сеоба* на пут у Русију. Тај мотив је заборав. Исакович жели да изгуби свест о сопственој егзистенцији, која траје, у одређеном моменту будућности. Тај моменат будућности одређен је просторно, географски, чега нема у Андрићевој причи. Он се налази у Русији. Тако ће Павле Исакович и кренути из *царсѿвјуишче* Вијене, *Бежећи од себе самоџа и жене коју је на ѿуѿу у Русију сусрео...* (7). Путовање које не постоји, већ је речено, не постоји ван свести путника који се на њему налази, а може бити да га ни тамо нема. Оно подразумева одсуство духа и свести из тела које је присутно у простору какав познајемо, географски и појмовно одређеном. То је путовање по просторима који нису овај простор где јесмо и који јесмо, са људима који су одсутни, или уопште не постоје, као код Андрића, или су мртви, као што се дешава јунацима Црњанског. Смрт за писца *Друге књиџе Сеоба*, не искључује могућност путовања које не постоји.**

„Осим тога, у процесу припреме и остварења преласка Срба из Аустрије у Русију сеоба се из потпуно конкретне, објективно условљене и у суштини коначне акције код Павла претвара у начин живота, у вечну тежњу ка идеалу, ван кога личност губи моћ за саморазвој и лишава се своје суштине”⁷, јер, *Исакович је био, очигледно, човек, који*

*Сви наводи из *Друге књиџе Сеоба* дати су према: *Сабрана дела Милоша Црњанског, Сеобе III*, Просвета, Београд, 1966. У даљем тексту, поред навода биће назначен само број странице.

**„Да Смрти нема! – што је реченица којом поентира *Друга књиџа Сеоба* – као и да Има сеоба – што је претпоследња реченица овог романа – не значи да приповедач покушава да у послењим редовима открије неки знак наде. У историјском смислу, постојање сеоба равно је биолошком ритму ницања зрна на свету, али то је, у хуманистичком смислу, равно биолошком ниҳилизму. Ако има сеоба иако их заправо нема – има нестајања, смрти, и то као гашења сваког хуманитета и сваке трансценденције; ако, пак, смрти нема, иако заправо само ње и има – не значи да нечег што је у хуманом смислу надилази има.” (Драган Бошковић, „Фигура историје у *Другој књиџи Сеоба* и *Гробници за Бориса Давидовича*”, у: *Кораши*, Крагујевац, 1–2/2004, (121–140), стр. 127)

⁷ Павел Рудјак, „*Психолошки историзам М. Црњанског. Роман Сеобе*”, у: *Историја као роман*, ЗУНС, Београд; Вукова задужбина, Београд; Матица српска, Нови Сад, 1998, стр. 129.

никад не живи у оном месту, где се налази, него прижељкује да у друго место оде (435). Зашто, међутим, Павле Исакович бежећи, тако од себе самога по „грозном изнутра-споља простору” бежи и од жене коју је на путу у Русију сусрео (7)?

Евдокија Божич, на једном месту, пита Павла Исаковича:

Зар не може свој пут у Русију да, за мало, одложи?

Исакович онда рече да то не може одложити.

Нико. (17)

Павле Исакович је у немогућности да прекине свој пут у Русију, јер, на изванредан начин, пројектујући себе кроз простор у будућност, он је већ тамо. Исто тако, Павле не може да сопствени национ, већ видећи себе у Русији, у свом сну, остави у Аустрији и Хунгарији, јер, Аустрија и Хунгарија нису ни његов, ни њихов дом. Где је њихов дом? У Русији? Не, дом је у Србији, али, *Србија се одселила не може* (223). Тиме што су Србију напустили једном, они су онемогућени да се у њу врате, зато што би се тиме вратили у прошлост; дакле, мора се путовати напред, у будућност, у Русију. Исаковичева визија будућности подразумева пут у будућност, али, не и пут за њега, већ за његову породицу и национ, јер, он жели да се *измени*, или, *да га нема*. Ако Павле не путује у Русију, већ, бежи од прошлости као да га *вуши вијају* (201), ко путује у Русију; или, можда је боље питати, где путује капетан Павле Исакович?

Према Бахтиновом мишљењу „јасно је да ће при одређујућем значењу категорије *друго* у стварању идеје човека превладати естетска и позитивна оцена *тела*... унутрашње тело само се примиче спољашњем, одражавајући његову вредност и осветљавајући се њиме...”⁸, па тако и Исакович, успостављајући лик идеалне, мртве жене у својој уобразиљи (лик који би био еквивалентан унутрашњем телу другог о којем говори Бахтин), не може да не примети да једна лепа жена, Евдокија Божич, личи на његову мртву жену, и то тако као да она то хоће у моменту док жели баш њему да се допадне. *Нека неизмерна нежност*, обузеће Павла, *и према Варвари, оикад му помену, нежно, мртву његову жену* (137). Пожелеће да је пољуби *као да своју мртву жену љуби* (137). Павле Исакович ће кроз слику своје мртве жене видети и кћер Евдокије Божич, Теклу, јер, *жена му се сад, у сећању, поче јављати, онаква каква је била, у причи, у њеној социјалној причи. Без мајере. Без оца. Деце. Три, четвори, године – седам, осам, година, старости* (137). Исакович је тако и сањао ове жене, ужасавајући се *поједином сличношћу, истоветношћу, сна, и јаве* (189). Међутим, ако се „сваки сан може уврстити у душевна збивања будног стања”⁹, како

⁸ Михаил Бахтин, *Аутор и јунак у естетској активности*, Братство-Јединство (Библиотека *Светови*), Нови Сад, 1991, стр. 56.

⁹ Сигмунд Фројд, *Тумачење снова*, I, Матица српска, Нови Сад, 1984, стр. 5.

тврди Фројд, јасно нам је зашто је јунак Црњанског *тврдио да је све тло доживео – доживео – у Токају* (138).^{*} Фројд каже „да је вероватно да се и снови са мучном садржином могу решавати као испуњење жеља”¹⁰, па се Исаковичу сан, био он пријатне или непријатне садржине, јавља као посредни доживљај који потврђује уобразиљу у стварности. Без обзира на то, вратимо се Бахтину: „овде је тело постало организам, то унутрашње тело – свеукупност потреба и задовољавања – али, још неиндивидуализовано, које још на себи носи, истина већ слаб, одблесак позитивних вредности другог”¹¹. Јунак Црњанског, дакле, иако на свом путу у Русију среће многе жене, на путовању по „грозном изнутра-споља” простору увек бива са једном, својом, мртвом женом. Ако, „активно изграђујем спољашње тело другог – као вредност – тиме што заузима одређену емоционално-вољну оријентацију у односу на њега, баш другог, та оријентација је усмерена напред, а не назад непосредно на мене”¹², онда није чудно што се Исаковичева мртва жена, као слика која му се јавља и у сну и на јави, трансформише, и никада није иста. Када му се сама јави, она добија атрибуте жена које Павле среће на свом путу, на којем „постоје *ликови идеала* (Јока, Ђинђа, Варвара) и *ликови жеље* (Кумрија, Текла, Евдокија)”¹³, па тако постаје *бесидна госпођа Божич*, или њена кћер Текла, која је „посебна станица на путу од Евдокије ка идеалу”¹⁴, или пак, има Варварине очи. Када Павле, с друге стране, среће те жене, у свакој од њих види своју мртву жену. Битно је да ни из те слике, слике идеалне жене, он није у могућности да искључи свој осећај припадности национу, „зато што је оно што је било део јунаковог самоосећања прерасло у акт свести којом се разумева свет, па ... он поима свако постојање, и оно одвојено од свог, и живу и неживу природу, и предмете, на начин обухватне прикраћености зато што је његова свест премрежена невидљивим нитима”¹⁵. Због тога ће се и росијска императрица појавити међу ликовима жена које он, посредством сећања на своју мртву жену, уображава у лик идеалне жене. *Желео је да га одведу императрици, да њега*

* „Ако на јави чула могу само да наговесте присуство привиђења, онда је у Павловом сну сачувана стварност привиђења, које у сан продире захваљујући јунаковом сећању, иако га преиначава. Када сан преобликује сећање, онда он обликује присуство мртве жене у унутрашњем и спољашњем свету.” Мило Ломпар, *О завршењу романа*, Рад, Београд, 1995, стр. 70.

¹⁰ Сигмунд Фројд, нав. дело, стр. 165.

¹¹ Михаил Бахтин, нав. дело, стр. 57.

¹² Михаил Бахтин, нав. дело, стр. 69.

¹³ Мило Ломпар, нав. дело, стр. 70.

¹⁴ Мило Ломпар, нав. дело, стр. 64.

¹⁵ Мило Ломпар, „Историја и постмодерна”, у: *Аполониови појави*, Службени лист СЦГ, Београд, стр. 77.

њом њриклони колeно, да је њољуби у руку и да јој каже, шѡа је све њеѡов сербски национ ѡреѡаѡио. Па да је замоли да се росијске ѡруѡе ѡојаве у њиховој Црној Бари, или бар на ѡуѡу у Сервију... Вишињевски се смејао, кад му Исакович, ѡо, ѡомену (183). Санкт-Петербург ће се због тога јавити, у Кијеву, као коначно одредиште Павловог пута у Росију (*У мозѡу, као лудаѡи, он је осећао да је већ био, у ѡој вароши, иако у њој никад био није* (438)), па ће се Кијев, сходно томе, као град који није Санкт-Петербург, јавити као коначно одредиште Исаковичевог разлаза са самим собом на његовом путу, и то у два момента:

1) Аудијенција царици, која то није, у престоници која то није, означиће крај онтолошке мисије јунака Црњанског, па ће он, и касније када буде увидео превару сербских официра, препричавати тај догађај својим братенцима, уз смех, чувајући у себи искуство виђења са царицом;

2) То што се један једини дан ѡосле одласка Исаковичева из Кијева, у том граду појавила жена са *круѡним, зеленим, очима, и ѡреѡавицама боје ѡеѡела* (462), именом Јока Стана Дрекова, жена која је такође на себи носила „одблесак позитивних вредности другог”, односно Павлове мртве жене, означиће коначан Исаковичев окрет ка „унутрашњем телу другог”, телу своје мртве жене, па ће тако у недоглед наставити путовање које не постоји, где се, напoкон, јавља „туга индивидуализације”, јер, „унутрашње се лишило ауторитивног спољашњег облика, али још није нашло спољашњи „облик” односно, није пронађен дух, који је задат себи”¹⁶.

Исаковичев апсолутни идеал ће се због свега тога распасти, па ће он, услед надлазеће плиме очигледног лудила које га запоседа, након одласка из Кијева, изгубити било какву могућност за даљи саморазвој лишавајући се тако суштине свога бића. „Његово *лудило* је само консеквенца нужног разрешења у свету, јер је читав ирационални регистар предодређен”¹⁷, још на самом почетку Павловог пута у Росију. *Ускоро, моћи ће, заувек, окренуѡи леђа, и ѡом Божичу, и Вијени, и ѡросвећеностѡи, и Хофдеѡуѡацији илиричкоѡ национа, и свему* (27), што је и најважније, јер ту, и са њима, *чесѡњејѡи* Исакович није у оном, како га Андрић зове, *ѡразном ѡодручју ѡоѡѡуне слободе*. Он мора да путује, сам, и то не само у Росију где је кренуо, јер се Павле, поред свог стварног путовања, такође, налази и на фиктивном путовању, путовању које не постоји, осим, на „грозном изнутра-споља” простору.

¹⁶ Михаил Бахтин, нав. дело, стр. 57.

¹⁷ Мило Ломпар, *О завршеѡу романа*, Рад, Београд, 1995, стр. 70.